

تحلیلی بر مفاهیم شهر خلاق در بافت های تاریخی شهرهای معاصر نمونه موردی تبریز

رضا خلیلی^۱، کریم حسین زاده دلیر*^۲، محمدرضا پورمحمدی^۳

^۱ دانشجوی دکتری تخصصی جغرافیا و برنامه ریزی شهری، واحد مرند، دانشگاه آزاد اسلامی، مرند، ایران

^۲ استاد گروه جغرافیا و برنامه ریزی شهری، واحد مرند، دانشگاه آزاد اسلامی، مرند، ایران

^۳ استاد گروه جغرافیا و برنامه ریزی شهری، دانشگاه تبریز، تبریز، ایران

تاریخ پذیرش مقاله: ۱۳۹۹/۰۶/۳۰

تاریخ دریافت مقاله: ۱۳۹۹/۰۴/۰۹

چکیده

بافت قدیم شهرها اغلب در برگرفته‌ی آثار و نواحی تاریخی است. امروزه مدیران موفق در پی احیای مناطق تاریخی با رجوع به شهرسازی بومی، استفاده از کاربری‌های مختلط، اولویت‌دادن به حمل و نقل عمومی و تردد پیاده، فراهم‌آوردن شرایط زیست‌محیطی سالم، ایجاد رونق اقتصادی پایدار، اشتغال بومی، جذب مشارکت محلی و توجه به میراث فرهنگی و گردشگری هستند. پژوهش حاضر با استفاده از مطالعات و مشاهدات کتابخانه‌ای و میدانی به بیان اهمیت بافت تاریخی شهر تبریز می‌پردازد. هدف این پژوهش تبیین راه کار برای حیات بخشی و بازآفرینی بافت تاریخی شهر تبریز و بهره‌مندی از فضای ارزشمند شهری با رویه‌ای انسان‌محور می‌باشد. بی‌تردید می‌توان با احیاء و باززنده سازی فضاهای واجد ارزش تاریخی - فرهنگی شهر تبریز زمینه و بستر لازم را برای توسعه ی پایدار شهری فراهم ساخت. در نهایت عوامل یادشده باعث شکوفایی و سرزندگی شهر به ویژه در محور فرهنگی - تاریخی آن با استفاده از مشارکت شهروندان بومی و طبقه ی خلاق و ارتقای مطلوب و قابل قبول فضای زندگی و حیات در بافت تاریخی شهرهای معاصر خواهد شد.

کلید واژه‌ها: بافت تاریخی، احیاء، بازآفرینی، شهرهای معاصر، حیات‌بخشی، شهر تبریز، شهر خلاق

مقدمه

بافت قدیم شهرها اغلب در برگیرنده‌ی آثار و نواحی تاریخی است. امروزه مدیران موفق در پی احیای مناطق تاریخی با رجوع به شهرسازی بومی، استفاده از کاربری‌های مختلط، اولویت‌دادن به حمل و نقل عمومی و تردد پیاده، فراهم‌آوردن شرایط زیست‌محیطی سالم، ایجاد رونق اقتصادی پایدار، اشتغال بومی، جذب مشارکت محلی و توجه به میراث فرهنگی و گردشگری هستند. بافت تاریخی شهرهای با سابقه‌ی قدیمی، به دلیل مرکزیت جغرافیایی، سهولت دسترسی، مرکزیت ثقل اقتصادی و ویژگی‌های تاریخی - فرهنگی دارای پتانسیل بالقوه‌ی بالایی می‌باشند؛ علی‌رغم ویژگی‌های مثبت قسمت مرکزی شهرها، بافت آن‌ها از لحاظ مشکلات کالبدی (فرسودگی)، زیست‌محیطی، درهم پیچیدگی بافت و ضعف زیرساخت‌ها رنج می‌برند. با این وجود سیر تفکرات باززنده‌سازی بافت تاریخی به سمت تلفیق نگاه‌های تک‌سویه و بخشی، در راستای جامع‌نگری پیش می‌رود. بدون شک بافت‌های تاریخی، منابع سرشار میراث و محلی مناسب برای به‌کارگیری رویکرد خلاق‌اند. با بررسی بیانیه‌های جهانی ایکوموس که مربوط به حفاظت از میراث تاریخی و فرهنگی است، می‌توان زمینه‌ی پیاده‌سازی رویکرد خلاق را در بافت‌های تاریخی از جمله بافت تاریخی شهر تبریز، فراهم کرد. در بیانیه‌ی کیوتو (۱۹۶۷) بر حفاظت از میراث فرهنگی به عنوان سند افتخار ملی و گفت‌وگوی تمدن‌ها و عدم تفکیک معنا و مفهوم از بنا و اثر تأکید شده است. این بیانیه برای بازیافت سریع سرمایه و منابع مالی، بعد اقتصادی و صنعت گردشگری را مورد توجه قرار می‌دهد. بیانیه‌ی سنت آنتونیو (۱۹۹۶) بر مطالب اجلاس کیوتو تأکید و ضرورت توسعه‌ی پایدار فرهنگی و توجه به گردشگری فرهنگی را در راستای کاهش آثار منفی اقتصاد گردشگری مطرح می‌کند. در این بیانیه اصالت و اقتصاد گردشگری، بعد دیگری از نگرش به مجموعه‌های تاریخی است؛ به طوری که بیانیه‌ی مکزیکوسیتی (۱۹۹۹) معروف به بیانیه‌ی بین‌المللی گردشگری بر مفهوم جامع و جهانی میراث و تعامل آن با گردشگری تأکید دارد و آن را وسیله‌ای برای تبادل فرهنگی تلقی می‌کند. طبق این بیانیه فعالیت‌های گردشگری و حفاظتی در بافت‌ها و مجموعه‌های تاریخی باید با احترام به علایق، سنن و خواست‌های مردم محلی و منطقه‌ای در جهت ارتقای سطح زندگی آنان همراه شود. این بیانیه بر لازم و ملزوم بودن مرمت و حفاظت بافت‌های کهن و تاریخی و صنعت گردشگری تأکید و مهم‌ترین وسیله‌ی تبادل فرهنگی را گردشگری بومی و بین‌المللی دانسته، هم‌چنین حفاظت و توسعه‌ی پایدار را عامل ارتباط اماکن میراثی و گردشگری پویا می‌داند. (حبیبی، ۱۳۹۵). محدوده‌ی مورد مطالعه‌ی ما شهر تبریز می‌باشد که مادر شهر منطقه‌ی شمال‌غرب کشورمان است. در این راستا هدف کلی پژوهش حاضر ارایه‌ی راه‌کار برای احیاء و بازآفرینی بافت تاریخی شهر تبریز با رویکرد شهر خلاق می‌باشد. اهداف دیگری که در دل پژوهش نهفته‌اند می‌توان بهره‌مندی از فضای شهری با رویه‌ای انسان‌محور، برخورداری از مقوله‌ی خلاقیت در تمامی سطوح آن در هدایت نظام شهری و شکوفایی و سرزندگی شهر به ویژه در حوزه‌ی تاریخی آن با استفاده از مشارکت مردم بومی و گردشگران می‌باشد.

مفاهیم و مبانی نظری تحقیق

مداخله در بافت تاریخی شهرها به مفهوم امروزی آن به اواخر قرن نوزدهم و قرن حاضر به ویژه پس از جنگ جهانی دوم بر می گردد. فرآیند صنعتی شدن در غرب که موجب رشد سریع شهرنشینی و ازدحام جمعیت در شهرها گردید به تدریج شرایط زندگی را دشوار ساخت. ظهور خودرو و استفاده گسترده از آن سبب شد که به تدریج گروه های مرفه و متوسط اجتماعی از سکونت در محلات شلوغ و پر ازدحام قسمت داخل شهر دست بشویند و به حومه های خلوت و خوش آب و هوا روی آورند و در مقابل گروه های اجتماعی کم درآمد جایگزین آنان شوند. مهاجرت گروه های اجتماعی با درآمد بالا و متوسط قسمت های مرکزی به حومه و جایگزینی آنان با گروه های کم درآمد شهری در حقیقت زمینه ی مداخله ی مدیریت و برنامه ریزی احیای ناحیه ی تاریخی شهرها را فراهم ساخت. اقدامات اولیه در این زمینه را باید در کوشش کشورهای اروپایی جستجو نمود. «این تجارب با کارهای هوسمان در پاریس و نوشته های راسکین و موریس در انگلستان و اقدامات بست در اتریش آغاز شد» (حبیبی و همکاران ۱۳۸۰، ۷۱). در ایران تجارب مدیریت و برنامه ریزی احیای ناحیه ی تاریخی شهرها به فاصله ی زمانی ۱۳۰۰ تاکنون برمی گردد که طی این سال ها دارای فراز و نشیب هایی است. در دهه ی ۱۳۵۰ با برگزاری سمینارها و ارائه ی کتب و مقالات علمی نقش و اهمیت ناحیه ی تاریخی شهرها بیش تر شد. با پیروزی انقلاب اسلامی تلاش های علمی در این زمینه سست گردید تا این که از سال ۱۳۶۴ به بعد با اجرای طرح های تحقیقاتی، چاپ کتب و مقالات علمی، برگزاری سمینارها و ... فعالیت ها در این زمینه سرعت گرفت. دفتر بهسازی و بازسازی بافت فرسوده ی شهری در وزارت مسکن و شهرسازی تاسیس گردید و در برنامه ی دوم توسعه ی اقتصادی اجتماعی و فرهنگی جمهوری اسلامی در بخش عمران شهری فصلی با عنوان «تهیه و اجرای طرح های نوسازی و بهسازی برای چهار هزار هکتار بافت مسئله دار شهری» اختصاص یافت و تشکیلات جدیدی در وزارت مسکن و شهرسازی با عنوان شرکت مسکن سازان با شعباتی در مراکز استان ها برای مدیریت و برنامه ریزی احیاء و مرمت ناحیه ی تاریخی شهرها ایجاد شد و طرح های مختلفی در بافت قدیم شهرهای کشور اجراء گردید. احیای بافت تاریخی شهر با رویکرد شهر خلاق موضوع جدیدی است که تحقیقات خیلی کمی در این خصوص به ویژه در کشور ما صورت گرفته است. این موضوع نخستین بار توسط ریچارد فلوریدا در سال ۲۰۰۲ مطرح شد. در سال ۲۰۰۷ نیز آقای آلن اسکات با استفاده از ادبیاتی که ریچارد فلوریدا مطرح کرده بود در مورد چگونگی سوق مزیت های رقابتی و ظرفیت های موجود در شهرها به سمت خلاقیت بیش تر و سیاست گذاری های منطقه ای فعالیت هایی را انجام داد.

اصطلاح بازآفرینی شهری یک اصطلاح عام است که مفاهیم دیگری نظیر بهسازی، نوسازی، بازسازی، توانمندسازی و روانبخشی شهری را در بر می گیرد. بازآفرینی شهری به مفهوم احیاء، تجدید حیات و نوزایی شهری و به عبارتی دوباره زنده شدن شهر است (حبیبی و مقصودی، ۱۳۸۸: ۵)

لودویکو کوارونی به عنوان نظریه پرداز مرمت شهری معتقد است بازآفرینی شهری، امری چند وجهی است که همه وجود اقتصادی، اجتماعی و کالبدی را شامل می شود و احیاء و نوزایی باید از جنبه های گوناگون صورت پذیرد. از نظر وی، پویایی در بافت های تاریخی خصوصاً از نظر اقتصادی، بسیار با اهمیت است. این رویکرد به دنبال عدم موفقیت اجرای برنامه های صرفاً کالبدی - فضایی اتخاذ شد، چرا که دولت ها دریافتند که سرمایه گذاری در نوسازی شهری بدون طی روند هم زمان نوسازی اجتماعی - اقتصادی می تواند کاملاً خنثی گردد (همان منبع). بازآفرینی به معنای تولید سازمان فضایی جدید، منطبق بر شرایط تازه و ویژگی های نو است که همگی در ایجاد روابط شهری جدید و یا تعریف دوباره ی روابط شهری گذشته یا موجود، مؤثر هستند (حناچی و همکاران، ۱۳۸۶: ۱۳).

جدول ۱-واژه بازآفرینی شهری به تفکیک معانی لغوی، مفهومی، هدف، اصول و زمان اقدام

Regeneration	واژه
بازآفرینی و معاصر سازی - تمدید نسل و از نو سر بر آوردن - نو شدن و به روز شدن	معنای لغوی (معادل)
خلق فضای شهری جدید با حفظ ویژگی های اصلی فضایی (کالبدی و فعالیتی) قدیم - ارایه شخصیت و هویت متفاوت	معنای مفهومی (تعریف)
بازآفرینی فضا با ویژگی ها و ارزش های کهن فضا - بهسازی، نوسازی و بازسازی - شخصیت و هویت مستقل یافتن	هدف
حفظ ویژگی های ارزشی بافت کهن - خلق ویژگی های جدید و متناسب با نیاز روز - بازآفرینی و تعریف مجدد ارزش های کهنه - برای پاسخگویی به نیازهای معاصر	اصول
مستمر - مقطعی و بلندمدت	زمان اقدام

مأخذ: (حبیبی و مقصودی، ۱۳۸۸)

جدول ۲- نظریات اندیشمندان بافت تاریخی

نظریه پردازان	سال	نظریه ها
اسمیت	۱۹۸۳	مجموعه ی اقدامات متنوع و تکمیلی برای بازگرداندن حیات به بنا، مجموعه یا بافت کهن شهری
تامس	۱۹۸۵	تاکید بر استفاده از پتانسیل های موجود در بافت تاریخی و حفظ میراث فرهنگی
استریپ	۱۹۸۳	زنده کردن انگاره ی اصلی و خوانانمودن بافت، مجموعه یا بنای تاریخی
پوراحمد و همکاران	۱۳۸۵	ایجاد فضای شهری جدید با حفظ ویژگی های اصلی فضایی شهر کهن
سیدیان	۱۳۸۴	معاصر سازی عرصه های مختلف اجتماعی اقتصادی، فرهنگی و کالبدی (افزایش سطح کمی و کیفی شاخص ها و استانداردها)
رابسون	۱۹۸۸	تغییر عملکرد و معاصر سازی آن متناسب با نیازهای دوره ی معاصر
حبیبی و همکاران	۱۳۸۶	ارتقای کیفیت بصری و زیبایی شناسی وضع موجود
فیچ	۱۹۸۲	کمک به آموزش و افزایش مشارکت مردمی در بافت های تاریخی
رابسون	۱۹۸۸	عاملی برای جذب ساکنین قدیمی و مهاجرت کرده به مجموعه ی تاریخی
فلامکی	۱۳۸۸	ارتقای کیفیت زندگی ساکنین بافت تاریخی

نگرش های مختلف در مداخله ی بافت تاریخی شهری

نگرش های مختلف در مداخله ی بافت تاریخی به شرح جدول ۳ می باشد.

جدول ۳-نگرش های مختلف در مداخله ی بافت تاریخی

نگرش ها	زمان	رویکرد	نظریه پردازان
تجددگرایان	قرن ۱۹	ارتقای سطح بهداشت، عملکرد، شبکه ی هندسی و معایب شطرنجی و زیبای شهر	اوئن، فوریه، ریچاردسون، کابه، پرودون
فرا تجددگرایان	بعد از قرن ۱۹	زنده کردن ارزش های گذشته اشکال کهن	جین جیکوب
فرهنگ گرایانه	بعد از دهه ۶۰ قرن ۲۰	حفظ تار و پود کهن در کنار دگرگونی کالبدی - فضایی	راسکین، موریس، سیت، ریمون آنون
مردم گرایانه	دهه های آخر قرن ۲۰ و اوایل قرن ۲۱	بالا بردن سطح مشارکت مردم، سردر گذشته و رو به آینده، برنامه ریزی ارجح از طراحی	الکساندر، گلس، لینچ، مامفورد

ماخذ: (نژاد ابراهیمی و مقدسیان، ۱۳۹۳، ۵).

خلاقیت

خلاقیت در رشته های مختلف مانند روان شناسی، روان سنجی، علوم شناختی، هوش مصنوعی، فلسفه، تاریخ، اقتصاد، تحقیق، طراحی، کسب و کار، مدیریت و از منظرهای متفاوت هنری، علمی، اقتصادی و تکنولوژیکی مورد مطالعه قرار گرفته است. این مطالعات، خلاقیت روزمره، خلاقیت های خاص و مصنوعی را پوشش داده اند. با این حال هیچ تعریف واحد و ساده ای از خلاقیت وجود ندارد (این مفهوم دارای بیش از ۶۰ تعریف است (Sternberg, 1999) که شامل تمام ابعاد این پدیده می باشد). از یک سو، در باب تعریف تناقضاتی وجود دارد، از سوی دیگر، تعاریف خلاقیت به هم مرتبط هستند و هم پوشانی دارند.

مشابه تناقضات موجود در تعاریف خلاقیت در روش های اندازه گیری خلاقیت هنوز تناقضاتی وجود دارد. نه استنادی برای روش ها و تکنیک ها وجود دارد و نه یک روش سیستماتیک (Girard, Baycan & Nijkamp, 2011: 16). تورنس (۱۹۷۶) مشاهده کرد که خلاقیت معمولاً از نظر روند، محصول شخصیت و محیط تعریف می شود. او خلاقیت را به عنوان "یک گام موفق به ناشناخته ها، دور شدن از مسیر تعریف شده، شکستن قالب ها، تجربه های جدید و اجازه دادن اینکه یک چیز منجر به چیز دیگری شود، ترکیب ایده ها و یا دیدن روابط جدید بین ایده ها" تعریف کرد. تعریف تورنس از خلاقیت به طور گسترده ای توسط بسیاری از محققان پذیرفته شده است. انواع خلاقیت در مناطق مختلف توسط محققان به عنوان "خلاقیت هنری"، "خلاقیت علمی"، "خلاقیت اقتصادی" و "خلاقیت تکنولوژیکی" پیشنهاد شده است.

همه این انواع خلاقیت در مناطق مختلف با هم مرتبط اند و شامل "خلاقیت تکنولوژیکی" می شوند (Girard, Baycan & Nijkamp, 2011: 16).

جدول ۴- تعاریف مختلف از خلاقیت

عنوان	تعریف ارائه شده
هادامارد (۱۹۳۹)	اختراع یا کشف در ریاضیات و یا هر جای دیگر که با ترکیب ایده ها اتفاق می افتد.
اسنو (۱۹۸۶)	خلاقیت، یک لامپ در ذهن نیست، همانگونه که بسیاری از کارتون ها آن را به تصویر کشیده اند بلکه دستاوردی است از مطالعه فشرده، بازتاب طولانی، پشتکار و علاقه.
روتنبرگ (۱۹۹۰)	خلاقیت تولید چیزی است که هم جدید و هم واقعا ارزشمند باشد.
استرنبرگ (۲۰۰۰)	توانایی تولید کاری است بدیع (اصیل و غیر منتظره) در کیفیت بالا و مناسب (به عنوان مثال: مفید مرتفع کننده محدودیت کار).
تورنس (۱۹۸۹)	فرایند حساس شدن به مسائل، کمبودها، شکاف ها در دانش عناصر گمشده، ناهماهنگی ها و غیره؛ شناسایی مشکلات، جستجو برای راه حل؛ ایجاد حدس ها و یا تدوین فرضیه ها و احتمالا اصلاح آن ها؛ و در نهایت ارتباط نتایج
سیمون (۲۰۰۱)	ما به تفکری خلاق می گوئیم که چیزی را تولید کند که هم جدید و هم جالب و ارزشمند باشد.
UNCTAD (۲۰۰۴)	خلاقیت منبعی نیست که به یک ملت داده شود، بلکه منبعی است که عمیقا در بسترهای اجتماعی، فرهنگی و تاریخی جا دارد و دارایی است که همه آن را دارند.
اسمیت (۲۰۰۵)	خلاقیت باید به وسیله جدید بودن محصولاتش تعریف شود نه به دلیل سودمندی، ارزش، قابلیت سود دهی، زیبایی و غیره.
اقتصاد خلاق بوستون /پژوهش، ایالات متحده امریکا BRA (۲۰۰۹) UNCTAD(۲۰۰۸) ذکر شده در	خلاقیت می تواند به عنوان فرایندی که در آن ایده ها تولید و به هم ربط داده می شود و تبدیل به چیزهای ارزشمند می گردد، تعریف شود.

مأخذ: (Girard, Baycan & Nijkamp, 2011: 16)

خلاقیت شهری

خلاقیت بازتاب گسترده‌ای در مطالعات شهری و منطقه‌ای داشته است و برخی مفاهیم جدید مانند طبقه‌ی خلاق*، صنایع خلاق[□]، محیط خلاق[□] و شهر خلاق[□] را به ادبیات شهری افزوده است (قربانی و همکاران، ۱۳۹۲).

. مباحث بین‌المللی در چند سال گذشته تحت تأثیر این مفاهیم بوده است (Girard, Baycan & Nijkamp, 2011: 16)

(فلوریدا، ۲۰۰۵: ۱۰۱).

طبقه خلاق

از نظر فلوریدا "طبقه‌ی خلاق متشکل از افرادی است که از طریق خلاقیت خود به ارزش اقتصادی می افزایند." بنا بر این مشخصه‌ی طبقه‌ی خلاق این است که اعضای آن در کاری فعالیت دارند که کارکرد آن این است که انواع خلاقیت با معنای جدیدی را ایجاد کنند. هسته‌ی خلاق این طبقه جدید شامل دانشمندان، مهندسان، استادان دانشگاه، شاعران، نویسندگان، هنرمندان و سرگرم‌کنندگان، هنرپیشه‌ها، طراحان، آرشیتکت‌ها و همینطور رهبران فکری جامعه‌ی نوین: نویسندگان غیررمان،

* Creative Class

□ Creative Industries

□ Creative Milieu

سردبیران، اشخاص فرهنگی، محققان متخصص، تحلیل گران و دیگر افراد متفکر هستند. اعضای این هسته خلاق اشکال جدید طرح‌ها را تولید می‌کنند که به طور گسترده می‌توان آن را ساخت، فروخت و استفاده کرد. ماورای این گروه اصلی، طبقه خلاق همچنین شامل حرفه‌ای‌های خلاق است که در رشته‌های وسیع صنایع با دانش زیاد، مانند بخش‌های دارای تکنولوژی پیشرفته، خدمات مالی، حرفه‌ای‌های حقوقی و پزشکی و مدیریت تجاری، کار می‌کنند. این افراد عهده‌دار حل مشکلات ناشی از خلاقیت، با تکیه بر ساخت‌های پیچیده دانش، در جستجوی راه حل‌های ابداع گرایانه نیز هستند. در انجام چنین وظیفه‌ای، برای نمونه به درجه بالای تحصیلات رسمی، و بنا بر این سطح بالایی از سرمایه‌ی انسانی نیاز است (فلوریدا، ۲۰۰۵: ۷۹، ۷۸).

اما هویت طبقه‌ی خلاق بسیار عمیق‌تر از تغییر مجموعه‌ای از برخوردها و ظواهر است و ریشه در تغییر شرایط اقتصادی دارد. آنچه این طبق را به هم پیوند می‌دهد تنها ارزش‌ها و نگرش‌های آن‌ها نیست بلکه جایگاه آن‌ها در ساختار اقتصادی است (Florida, 2012: 37).

شهر خلاق

تعریف شهر خلاق بسیار فراگیر است. تعاریف شهر خلاق از دیدگاه افراد و ارگان‌های مختلف را نشان می‌دهد. به نظر می‌رسد شهر خلاق با رویدادها و بخش‌های هنری که شهرها را زنده و پویا می‌سازد و به آن‌ها ارزش واقعی می‌بخشد، در ارتباط مدنی است. فلسفه‌ی شهر خلاق این است که همیشه در یک مکان پتانسیل‌های خلاق وجود دارد. باید شرایط به گونه‌ای باشد که مردم فکر کنند، برنامه‌ریزی نمایند و در استفاده از فرصت‌های به‌وجود آمده، ابتکار عمل داشته باشند (Landry, 2008: 133). این امر می‌تواند از اداره افراد بی‌خانمان تا ایجاد ارزش یا ترقی محیط بصری باشد. فرض شهر خلاق بر این است که مردم می‌توانند شرایط فوق‌العاده‌ای را ایجاد کنند. شهر خلاق باید به زیرساخت‌های خلاق نیز دسترسی داشته باشد. زیرساخت‌های خلاق محدود به مواردی چون شبکه‌ی راه‌ها، فاضلاب و ساختمان نیست، بلکه ترکیبی از سخت‌افزار و نرم‌افزار است. نرم‌افزارهای شهر خلاق شامل نیروی کار ماهر و انعطاف‌پذیر، متفکران پویا، خالقان آثار و مجریان می‌باشد. خلاقیت نه تنها داشتن ایده است بلکه ظرفیت کاربرد این ایده‌ها نیز هست. شهر خلاق، استعدادها را شناسایی نموده، پرورش می‌دهد و جذب می‌کند و امکان تداوم آن را نیز فراهم می‌سازد (Landry, 2006: 16).

جدول ۵- تعاریف شهر خلاق از دیدگاه افراد و ارگان‌های مختلف

شهرهای خلاق مکان‌هایی هستند که شما می‌توانید در آن فکر کنید، برنامه‌ریزی کنید و با تخیلات خود رفتار کنید.	لندری (۲۰۰۰)
شهرهای خلاق مکان تلاطم‌های بزرگ اجتماعی و فکری هستند؛ به هیچ عنوان مکان‌های راحتی نیستند.	هال (۲۰۰۰)

شهر اوتاوا (۲۰۰۳)	یک شهر خلاق یک محل خواهد بود که در آن بیگانگان وارد شوند و احساس یک حالت ابهام خاص داشته باشند؛ آن‌ها نباید از فرصت‌ها محروم شوند و نه به گرمی در آغوش گرفته شوند که موتور خلاقیت از دست برود.
شهر تورنتو (۲۰۰۳)	یک شهر خلاق باید قادر به حفظ تمرکز هنرمندان، افراد خلاق، سازمان‌های فرهنگی و صنایع خلاق در داخل مرزهای خود باشد. شهرهای خلاق مراکز شهری متراکم، که اقتصاد آن‌ها تحت سلطه ایده‌ها و افرادی که ایده‌های جدید برای زندگی دارند، است. این شهرها با خرد خود کار می‌کنند.
بردفورد (a۲۰۰۴)	شهرهای خلاق مناطق پویا از تجربه و نوآوری هستند که در آن ایده‌های جدید رشد کرده و مردم از طبقات اجتماعی گرد هم می‌آیند تا جوامع خود را مکان‌های بهتری برای زندگی، کار و تفریح کنند.
بردفورد (b۲۰۰۴)	شهرهای خلاق، خانه تنوع هستند؛ استعدادهای مختلف در شهرهای خلاق شناخته شده و ارائه می‌شوند.
لندری (۲۰۰۶)	خلاقیت شهر خلاق در مورد تفکر، جانبی و افقی است؛ ظرفیت دیدن بخش‌ها و کل به طور همزمان، همچون دیدن جنگل و درختان در یک لحظه.
کالاندیز و لانگ (۲۰۰۸)	مفهوم شهر خلاق به معنی فرایند تفکر جامع خلاق است که می‌تواند به طیف وسیعی از مسائل اجتماعی، اقتصادی و زیست‌محیطی اعمال شود.
اسمیت و وارفیلد (۲۰۰۸)	شهر خلاق مکانی است با هنر و فرهنگ قوی و شکوفا، خلاقیت و تنوع و فراگیری، استعداد هنری و خیال‌پردازی. محل هنرهای متنوع و فراگیر و فرهنگ (تعریف فرهنگ‌محور)، محل نوآوری اقتصادی، استعداد خلاق و صنایع خلاق (تعریف اقتصاد محور).
UNCTAD (۲۰۰۸)	یک شهر خلاق، یک مجتمع شهری است که در آن فعالیت‌های فرهنگی در انواع مختلف، اجزاء جدایی‌ناپذیر از این عملکرد اقتصادی و اجتماعی شهر هستند.

منبع: (Girard, Baycan & Nijkamp, 2011: 26)

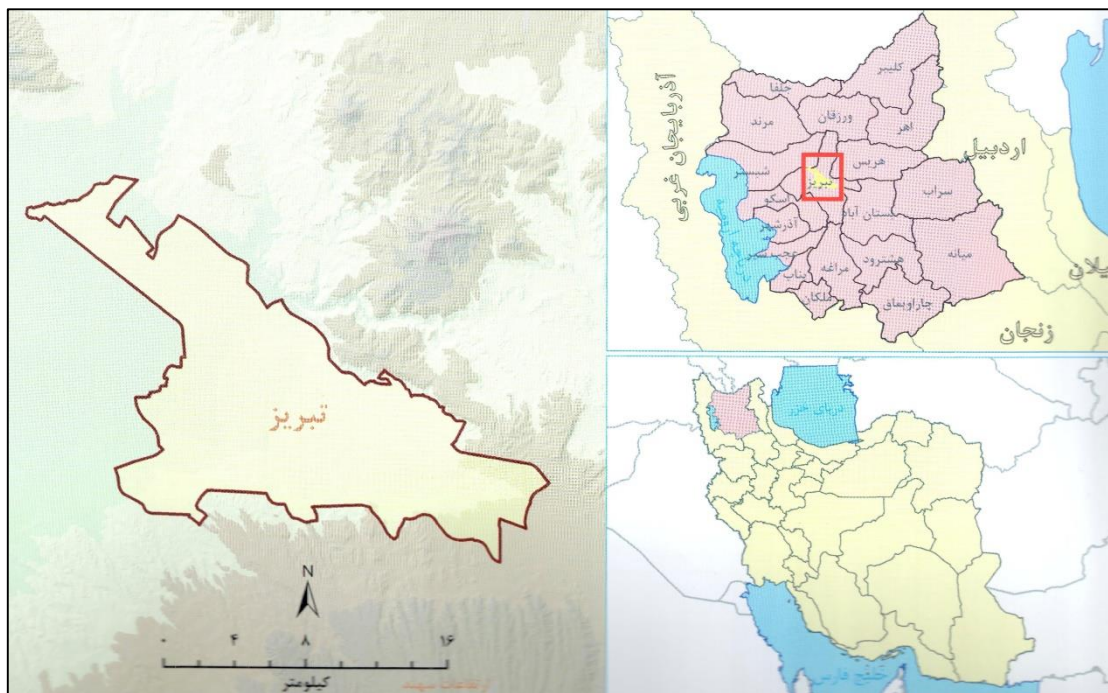

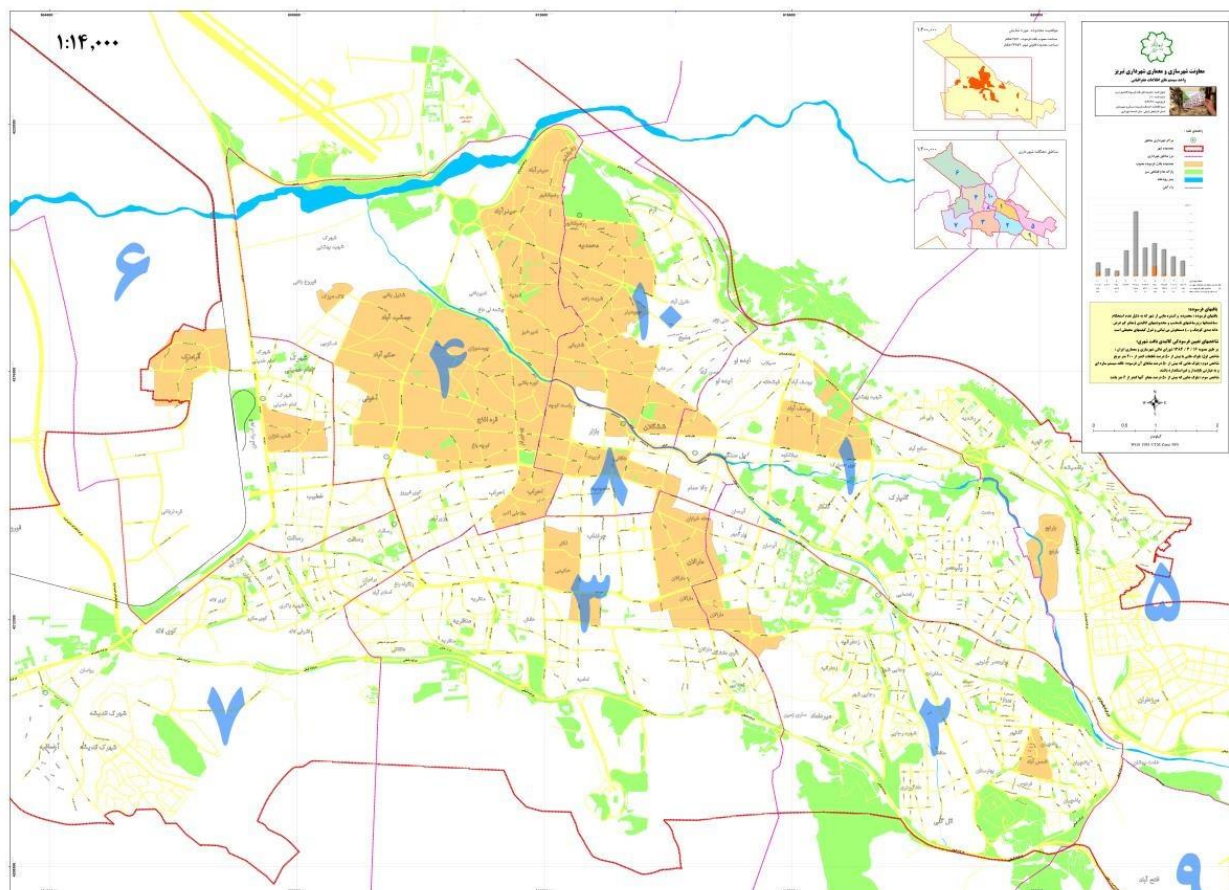

مدل مفهومی تحقیق

موقعیت جغرافیایی منطقه مورد مطالعه

شهر تبریز، مرکز استان آذربایجان شرقی، در شمال غرب ایران واقع شده است (نقشه‌ی ۳-۱) و در گستره‌ی منطقه موقعیت چهارراهی دارد. این شهر با وسعتی حدود ۲۵۰۵۶ هکتار در موقعیت جغرافیایی ۳۸ درجه و ۱ دقیقه تا ۳۸ درجه و ۸ دقیقه عرض شمالی و ۴۶ درجه و ۵ دقیقه تا ۴۶ درجه و ۲۲ دقیقه طول شرقی واقع شده است و با متوسط ارتفاع ۱۴۶۰ متر از سطح دریاهای آزاد، در جلگه‌ای به نام جلگه‌ی تبریز واقع شده است. اولین هسته‌های جمعیتی شهر تبریز نیز در سطح اراضی هموار و کم‌شیب در حاشیه‌ی دشت و در محل تقاطع رودخانه‌های مهران‌رود (میدان چایی) و آجی‌چای شکل گرفته است.

شکل ۱- موقعیت در کشور و استان آذربایجان شرقی و بافت تاریخی تبریز

مآخذ: اطلس کلان شهر تبریز، ۱۳۹۷

جدول ۶- مساحت و جمعیت سال ۱۳۹۵ کشور، استان، شهرستان و شهر تبریز

عنوان	مساحت (کیلومتر مربع)	جمعیت (نفر)
کشور	۱۶۲۸۷۷۱	۷۹۹۲۶۲۷۰
استان	۴۵۴۹۰/۸۹	۳۹۰۹۶۵۲
شهرستان	۲۱۶۷/۱۹	۱۷۷۳۰۳۳
شهر	۲۴۴/۵۱	۱۵۵۸۶۹۳
سهم شهر از استان	۰/۵۴	۳۹/۸۷
سهم شهر از کشور	۰/۰۲	۱/۹۵

مواد و روش های مورد استفاده

پژوهش حاضر از نظر روش، پیمایشی و از نظر نوع، تحلیلی و از حیث هدف، کاربردی- توسعه‌ای است. قلمروی موضوعی پژوهش، حیات‌بخشی به بافت تاریخی شهرهای معاصر با رویکرد شهر خلاق (نمونه موردی هسته‌ی مرکزی شهر تبریز) می‌باشد. قلمروی زمانی پژوهش، از زمستان سال ۱۳۹۵ تا زمستان ۱۳۹۷ شمسی می‌باشد. جامعه‌ی آماری پژوهش حاضر، مدیران شهری، اصناف، شهروندان و کارشناسان مرتبط ساکن شهر تبریز می‌باشد. حجم نمونه‌ی آماری با استفاده از فرمول کوکران* محاسبه شد. نمونه‌گیری به صورت سیستماتیک و خوشه‌ای انجام گرفت. حجم نمونه به تعداد ۳۸۴ نفر به دست آمد.

روش گردآوری اطلاعات پژوهش حاضر به صورت ترکیبی شامل میدانی و کتابخانه‌ای (اسنادی) است. ابزار گردآوری اطلاعات دسته اول در این پژوهش، مصاحبه و پروفرماهای محقق‌ساخته می‌باشد. برای جمع‌آوری داده‌ها و اطلاعات علاوه بر مصاحبه‌ی حضوری با اعضای جامعه‌ی آماری از طریق برگزاری کارگاه آموزشی نگاه راهبردی به حیات‌بخشی بافت تاریخی شهر تبریز برای مدیران عالی، میانی و مرتبط برخی نهادها و دستگاه‌های متولی مدیریت شهری به شیوه‌ی طوفان فکری اجرا گردید. تکنیک اجراشده در این پژوهش، تکنیک دلفی می‌باشد که برای غربال‌گری شاخص‌های کمی و کیفی استفاده خواهد شد.

یافته های تحقیق

یافته ها نشان می‌دهد که بیشترین میانگین مربوط به مؤلفه منابع انسانی است که میانگین برای این مؤلفه برابر با ۷۸/۴۵ و همچنین کمترین مقدار میانگین مربوط به مؤلفه حکمروایی برابر با ۶۲/۶۵ است.

جدول ۷- آمار توصیفی مؤلفه های شهر خلاق در بافت های تاریخی

متغیر	حکمروایی	اقتصادی و فناوری	منابع انسانی	ایده پردازی	تنوع پذیری
میانگین	۶۲/۶۵	۷۱/۹۲	۷۶/۷۴	۷۸/۴۵	۷۵/۶۰
میانگین خطای استاندارد	۱/۰۹	۰/۹۳	۰/۹۰	۰/۹	۰/۸۵
انحراف معیار	۱۵/۴۷	۱۳/۲۵	۱۲/۸۵	۱۳/۲۴	۱۲/۱

*.Cochran

ارزیابی همبستگی میان مؤلفه‌های شهر خلاق در بافت های تاریخی

یکی از ابزارهای مناسب جهت تحلیل متغیرها، ضریب همبستگی پیرسون است که در این تحقیق مورد استفاده قرار گرفته است. ضریب همبستگی از روش‌های پر کاربرد جهت تعیین میزان رابطه بین دو متغیر محسوب گردیده و با علامت r نشان داده می‌شود.

جدول ۸- همبستگی مؤلفه‌های شهر خلاق در بافت تاریخی

تنوع پذیری	ایده پردازی	منابع انسانی	اقتصادی و فناوری	حکمروایی	مؤلفه	
۰/۹۷	۰/۲۸۱	۰/۲۳۸	۰/۴۲۸	۱	Correlation Coefficient	حکمروایی
۰/۱۷۲	۰	۰/۱	۰	۰	Sig. (۲-tailed)	
۰/۳۷۱	۰/۳۹۶	۰/۴۷۱	۱	۰/۴۲۸	Correlation Coefficient	اقتصادی و فناوری
۰	۰	۰	۰	۰	Sig. (۲-tailed)	
۰/۳۸۶	۰/۵۹۳	۱	۰/۴۷۱	۰/۲۳۸	Correlation Coefficient	منابع انسانی
۰	۰	۰	۰	۰	Sig. (۲-tailed)	
۰/۳۳۹	۱	۰/۵۹۳	۰/۳۹۶	۰/۲۸۱	Correlation Coefficient	ایده پردازی
۰	۰	۰	۰	۰	Sig. (۲-tailed)	
۱	۰/۳۳۹	۰/۳۸۶	۰/۳۷۱	۰/۹۷	Correlation Coefficient	تنوع پذیری
۰	۰	۰	۰	۰/۱۷۲	Sig. (۲-tailed)	

جدول ۸ همبستگی را میان مؤلفه‌های شهر خلاق که از جمع مؤلفه‌های مزبور به هر متغیر است را نشان می‌دهد، ارزیابی‌ها با توجه به جدول ۸ نشان می‌دهد که بین مؤلفه‌های شهر خلاق همبستگی مثبت وجود دارد. به این معنا با افزایش هر مؤلفه، مؤلفه دیگری نیز افزایش می‌یابد و با کاهش یکی، دیگری نیز کاهش می‌یابد. با توجه به جدول ۸ ملاحظه می‌شود که بین مؤلفه‌های تفرق منابع انسانی و ایده پردازی با نمره ۰/۵۹۳ بیشتری رابطه وجود دارد و کمترین رابطه مربوط به مؤلفه‌های حکمروایی و تنوع پذیری است.

یافته های استنباطی

در این بخش میزان ارتباط و تأثیرگذاری شاخص های عرصه عمومی و تاثیر آنها بر بافت فرسوده از رگرسیون چند گانه استفاده شده است.

محاسبات تحلیل رگرسیونی نشانگر آن است مقدار R برابر ۱۳۰,۳۵ که مقدار R2 برابر ۱۶۹۹۲ می باشد که نشان می دهد که ۱۶۹۹ درصد از شرایط شهر خلاق با پهنه تاریخی همبستگی دارند.

جدول ۹-آماره های ضرایب مدل رگرسیون

Sig.	t	ضریب غیراستاندارد		مولفه ها
		Beta	Std. Error	
۰,۰۰۰	۹,۵۸۸		۰,۰۲۷	۰,۲۵۹ (Constant)
۰,۰۰۰	-۳,۶۷۶	-۰,۲۹۷	۰,۰۳۶	حکمروایی
۰,۶۲۹	۰,۴۸۴	۰,۰۷	۰,۰۶۴	اقتصادی و فناوری
۰,۰۰۰	۳,۹۶۲	۰,۵۱۷	۰,۰۵۷	منابع انسانی
۰,۰۴۱	-۲,۰۶۴	-۰,۲۳۸	۰,۰۵۱	ایده پردازی
۰,۰۳۷	-۲,۰۴۸	-۰,۳۱۴	۰,۰۶۸	تنوع پذیری

مطابق جدول بالا مقدار β نشان می دهد که مولفه منابع انسانی بیشترین تأثیرگذاری را داشته است و مقدار آن در سطح اطمینان ۹۵ درصد معنادار بوده است.

نتیجه گیری

علم شهرسازی با انعطافی علمی و منطقی، اصلاح بافت فرسوده را جایز دانسته، اما بافت تاریخی در بسیاری از اوقات، قربانی برداشتی اشتباه به نام بافت فرسوده می شود، بافت تاریخی تبریز هم از این قاعده مبری نبوده و فرقی نمی کند قطار شهری باشد یا ساختمان سازی، قدرت سرمایه داری همیشه بیشتر است، با وجود اینکه اداره کل میراث فرهنگی اقدام به پیگیری قضایی و تشکیل پرونده های متعدد در این خصوص کرده است، اما راه زیادی تا برخورد جدی با متخلفان باقی بوده و به نظر می رسد قوانین موجود به اندازه ی کافی بازدارنده نیستند.

انگشت اتهام در دخالت های واضح و نابجا در بافت تاریخی و حریم آثار تاریخی به سمت هر ارگانی که باشد، یک سمت آن به شهرداری برمی گردد، در این میان ساخت و سازهای غیرمجاز و در برخی موارد مجازی که مهر تایید شهرداری را گرفته اند و هرگز قلع و قمع نشده اند، هم دلیل دیگری بر قدرت سرمایه داری بوده و انتظار می رود شهرداری تبریز، قوانین حفاظت از بافت تاریخی را قاطعانه تر اجرا کند.

بافت تاریخی شهر تبریز، در مرکز شهر قرار گرفته و عناصر اولیه‌ی شکل‌دهنده‌ی شهر در آن واقع شده است. این منطقه از شمال به خیابان شمس تبریزی، از جنوب به خیابان‌های امام خمینی (ره)، قاضی طباطبایی و شهید یاغچیان و از شرق به خیابان‌های شهید ثقه‌الاسلام، شهید بهشتی و حافظ، از غرب به خیابان‌های شریعتی جنوبی و فلسطین منتهی می‌شود. وجود بازار تبریز و مراکز بزرگ تجاری این منطقه را به یک قطب تجاری مهم تبدیل کرده است. وجود کاربری‌های عمده‌ی تجاری و اداری سیاسی به لحاظ وجود بازار، استانداری، فرمانداری، بازرگانی، شهرداری و ... سبب شده که مناطق دیگر به لحاظ ارتباط با کاربری‌های یادشده پیوندهای کاربری و ارتباطی داشته باشند. مهران‌رود از لحاظ شکلی یکی از عناصر تاثیرگذارنده در سطح شهر می‌باشد که به لحاظ عبور این عنصر از منطقه باعث ایجاد پیوند فیزیکی و ذهنی بافت تاریخی با سایر بافت‌ها شده است. بافت تاریخی تبریز شامل جالب‌ترین آثار تاریخی و بسیار ارزشمند چون بازار تبریز، مساجد عالی مانند مسجد جامع و مسجد کبود، و مدارس مشهور و خانه‌های باشکوه را در بر گرفته است. در این محدوده، محلات تاریخی و قدیمی چون راسته‌کوچه، چارمنار، سنجران، میارمیار، ایچری ارمنستان (ارمنستان داخلی) و ... واقع شده‌اند. در این بخش از شهر تبریز، دروازه‌های قدیمی و تاریخی چون درب باغمیشه، استانبول، ویجویه، گجیل، خیابان و نوبر قرار گرفته‌اند که در این میان تنها درب خیابان از تخریب و تملک و حوادث روزگار سالم باقی‌مانده است. قسمت عمده‌ی بافت تاریخی در داخل باروی نجف قلی‌خانی پس از زلزله‌ی ۱۱۹۳ ه.ق. قرار گرفته است. شواهد و قراین نشان می‌دهد که راه ابریشم (ایپک یولی) از گذرها و میدان‌ها این بافت می‌گذشته است. قدیمی‌ترین کلیساهای پیروان آیین مسیح، مانند کلیسای مریم مقدس در مقابل راسته‌کوچه، و کاتولیک‌ها و مساکن آرامنه نیز در این بافت واقع شده‌اند. بیش‌ترین امام‌زاده‌ها، زیارتگاه‌ها و تکیه‌ها در این بخش جای گرفته‌اند. جالب‌ترین موزه‌های تاریخی شهر تبریز که نشانگر ارزش و اهمیت تاریخی این شهر است، مانند موزه‌های آذربایجان، مشروطه، فرش و موزه‌ی آرامنه در این محدوده واقع شده‌اند. از دیرباز به علت اهمیت مرکزیت شهری، اکثر مراکز ادارات دولتی، سازمان‌ها، نهادها و مراکز اقتصادی و تجاری در این محدوده قرار گرفته‌اند. مدت‌های متمادی است که محلات قدیمی و بافت اصیل این منطقه محل سکونت بزرگان علم و دین و مشاهیر شهر بوده و اسامی کوچه‌ها و میدان‌ها دلالت بر ارزش این واقعیت است. چون کوی کرباسی، کوچه امام‌جمعه، کوی مجتهد، کوی حرم‌خانه، کوی مجیدالملک، میدان انگج، کوی مسجد جامع، کوی کلکته‌چی، محله‌ی ارمنستان، کوی عین‌الدوله، کوی میارمیار و ... . بافت‌های تاریخی با توسعه‌ی فعالیت‌ها و فضاهای گردشگری در حفظ بناها و عناصر تاریخی خود موفق می‌روند و حضور روز و شب شهروندان و گردشگران را امکان‌پذیر می‌سازند. حضور مردم، جوانان و نوجوانان، جشن‌ها، انواع فعالیت‌های اجتماعی، برپایی نمایش‌ها و معرفی هر آنچه مظهر تنوع فرهنگی و قومی یک ملت با تاریخ هزاران ساله است. تمام این جلوه‌ها در رشد و ارتقای فرهنگ و دانش یک شهر موثر است. در چنین فضاهایی، زمینه‌ساز رشد صنعت گردشگری و جذب گردشگران داخلی و خارجی است. بافت تاریخی تبریز با دارا بودن عناصری ارزشمند که در حافظه ملی و حتی جهانی یونسکو ثبت و ضبط گردیده‌اند، دارای پتانسیل‌های بالقوه‌ای برای تحقق شهر

خلاق در ابعاد فرهنگی، تفریحی و گردشگری می‌باشد. وجود بازار جهانی تبریز به عنوان بزرگترین بازار تاریخی سرپوشیده جهان با بیش از ۵۵۰۰ مغازه و عناصر متعدد و متنوع از قبیل مدرسه، مسجد، حمام، سرا و تیمچه، زورخانه، حیاط و غیره با مراجعه روزانه بین ۳۰۰ الی ۴۰۰ هزار نفر در کنار بیش از چند صد ابنیه تاریخی، موزه‌ها، مساجد، پل‌ها، خیابان‌ها و گذرها و سایر فضاهای خاطره‌انگیز شهری، فضایی متفاوت را در چشم هر بیننده‌ای تداعی می‌کند. فعالیت و کارکرد بافت تاریخی تبریز در کنار زنده و فعال بودن بازار تاریخی بیش از یک کیلومتر مربعی آن، عرصه متفاوت و جدیدی را برای گذران اوقات فراغت، تفریح، استراحت، تجارت و بازرگانی، هنر و غیره در یکی از مهمترین شهرهای جاده ابریشم رقم زده است. سبقه جهانی بودن تجارت و بازرگانی تبریز در گذشته‌های دور تداعی بعد جهانی شدن، کارآفرینی و خوشایندی در کنار سرمایه اجتماعی و زنده بودن فعالیت‌ها و کارکردها به تناسب فضاها و آفرینش فرهنگ و هنر و صنعت ماندگار جهانی همچون فرش دستباف و کفش دست‌دوز و دهها هم‌دستی بی‌نظیر، این شهر را به عنوان یک شهر گردشگری پذیر که توسعه گردشگری آن می‌تواند بافت تاریخی تبریز را احیا کند، معرفی می‌نماید و با فرضیه انطباق دارد.

در سال‌های اخیر توجه مسئولان اجرایی به رویکرد نوسازی و بهسازی محلات کهن و هم‌چنین بافت تاریخی در شهر تبریز بیش‌تر شده است و در نتیجه ایده‌ها و اهداف تازه‌ای در این زمینه پدید آمده است. البته نباید این نکته را ندیده بگیریم که در اکثر محورها به مرمت تک‌بناهای تاریخی بسنده شده است. یکی از اهدافی که به تازگی در زمینه‌ی اقدامات نوسازی محورهای تاریخی تبریز صورت گرفته، جذب گردشگر و افزایش مدت اقامت او در شهر است. البته برنامه‌ریزی‌های که با رویکرد توریسم محوری باشد به صورت مجزا اجرا نگردیده است و برنامه‌ای که مستقیم به رویکرد توریسم و نوسازی محورها و بافت‌های تاریخی و طراحی در این بافت‌ها باشد با توجه به قابلیت‌های و پتانسیل‌های این شهر وجود نداشته است و گردشگری یکی از اهداف این اقدامات به حساب می‌آید. اقدامات نوسازی در بافت‌های تاریخی شهر تبریز، می‌تواند سبب به وجود آوردن امکانات و توان‌های بالقوه‌ی بافت‌ها شود. این امکانات و توان‌ها عبارت است از: الف. دسترسی به مراکز اصلی شهر؛ ب. به وجود آوردن امکانات خدماتی و تاسیساتی شهری؛ و ج. پیدا کردن موقعیت مناسب در فضای شهر و امکان ایفای نقش موثر. رسیدن به درک مشترک (نهاده‌ها، ارگان‌ها و سازمان‌های ذی‌ربط) برای ایجاد تحول در وضع موجود بافت‌ها و توجه به مقوله‌ی نوسازی بافت‌های تاریخی با توجه به بررسی نکات قوت و ضعف اقدامات نوسازی در طراحی بافت‌های تاریخی شهر تبریز می‌توان چنین نتیجه‌گیری کرد که برای توریسم این شهر و اقامت آن کدام محورها قابلیت بیش‌تری را دارد. با در نظر گرفتن قابلیت‌های بافت‌های تاریخی شهر و محوربندی آن‌ها با عنوان فرهنگی - تاریخی و گردشگری محورهای امام خمینی (ره)، تربیت و درصد کمی مقصودیه برای جذب توریسم (با اقدامات نوسازی صورت گرفته و ارتقای این اقدامات با رویکرد توریسم محوری) قابلیت‌های بیش‌تری را نسبت به سایر محورهای ذکر شده دارند (با در نظر گرفتن وضع موجود) و محورهای دیگر بیش‌تر دارای قدمت تاریخی و باارزش هستند. در راستای این اقدامات (نوسازی و بهسازی با رویکرد توریسم محوری و خلاق) می‌توان به ارتقای سطح محورهایی که قابلیت

دارند کمک کرده و باقی محورها را آماده سازی کرد (با بالابردن سطح فرهنگ و رفع مشکلات فرهنگی که محورها دارند). با جواب (مثبت) گرفتن در محورهای قابلیت دار، راحت تر و سریع تر می توان برای دیگر محورها برنامه ریزی کرد. اگر با رویکرد خلاق به نوسازی و طراحی بافت های تاریخی شهری در شهر تاریخی و باارزشی چون تبریز که دارای ویژگی های منحصر به فرد نیز می باشد توجه بیشتری شود و با قابلیت های تاریخی فرهنگی و توریستی این شهر، می توان در احیای بافت شهری این شهر بسیار موفق بود.

منابع:

- حبیبی، سید محسن. (۱۳۹۵). *کاربست مفهوم بازآفرینی شهری در نظر و عمل، جستارهای شهرسازی، دو فصلنامه تحلیلی پژوهشی معماری و شهرسازی.*
- حبیبی، محسن و ملیحه مقصودی (۱۳۸۸)، *مرمت شهری (تعاریف، نظریه ها، تجارب، منشورها و قطعنامه های جهانی، روشها و اقدامات شهری)*، انتشارات دانشگاه تهران، تهران.
- حبیبی، محسن و ملیحه مقصودی. (۱۳۸۸). *مرمت شهری، تهران: دانشگاه تهران*
- حناچی، پیروز، داراب دیبا و محمدجواد مهدوی نژاد. (۱۳۸۶). *حفاظت و توسعه در ایران، نشریه هنرهای زیبا، شماره ۳۲، ۵۱ - ۶۰.*
- فلوریدا، ریچارد. (۲۰۰۵). *شهرها و طبقه خلاق، مترجمان ابراهیم انصاری، محمد اسناعیل انصاری، انتشارات جامعه شناسان، تهران.*
- قربانی، رسول؛ حسین آبادی، سعید؛ طورانی، علی. (۱۳۹۲). *شهرهای خلاق، رویکردی فرهنگی در توسعه شهری، مطالعات جغرافیایی مناطق خشک، سال سوم، شماره یازدهم، صص ۱۸-۱.*
- معاونت برنامه ریزی و توسعه شهرداری تبریز
- نژاد ابراهیمی، احد و مریم مقدسیان. (۱۳۹۳). *متغیرهای وابسته به ارزش در بافتهای تاریخی-فرهنگی جهت برنامه ریزی برای بازآفرینی شهری مطالعه موردی : خیابان ارگ مشهد، مجموعه مقالات ششمین کنفرانس ملی برنامه ریزی و مدیریت شهری با تأکید بر مؤلفه های شهر اسلامی، دانشگاه فردوسی، مشهد.*
- Florida, Richard (2012): "The Rise of the Creative Class", Revisited; Basic Books, New York;
- Girard, Luigi Fusco; Baycan, Tuzin; Peter, Nijkamp (2011): "Sustainable City and Creativity Promoting Creative Urban Initiatives"; Ashgate Publishing Limited; England.
- Landry, Charles (2008): *The Creative City. A Toolkit for Urban Innovators. @nd. Edition.* Near Stroud: Commedia, London.
- Landry, Charles, (2006): "Lineages of the creative city, *Research Journal for Creative Cities*" (RJCC), vol.1, March.

-
- Landry, Charles, (2008): *The Creative City. A Toolkit for Urban Innovators*. 2nd. Edition. Near Stroud: Comedia, London.
  - Richard Florida(1996). *Regional Creative Destruction: Production Organization, Economic Transformation of the Midwest*. Economic Globalization, and the Geography, vol.72, No.3.(July).
  - Sternberg, Robert J, 1999, Hand book of Creativity: Cambridge University Press.